

Facultatea de Istorie, Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași

TEZĂ DE DOCTORAT

Pro salute Imperatoris. Dedicăția votivă oficială în Dacia romană

Rezumat

Coordonator științific,

Prof. univ. dr. Lucrețiu BÎRLIBA

Doctorand,

Maria-Adriana AIRINEI

Iași

2018

Cuprins

Lista abrevierilor.....	1
Lista ilustrațiilor.....	4
Lista tabelelor.....	5
Introducere.....	6
Capitolul I. Beneficiarii consularis – dedicații votive.....	13
I. 1. Bilanț istoriografic.....	13
I. 2. <i>Beneficiarii consularis</i> – poziție și funcții.....	17
I. 3. Sursele.....	20
I. 4. <i>Beneficiarii consularis</i> – dedicații votive.....	26
I. 4. 1. Închinare oficială și personală.....	26
I. 4. 2. Titulatura beneficiarilor.....	31
I. 4. 3. Formula dedicatorie.....	39
I. 4. 4. Materialul monumentelor.....	40
I. 4. 5. Contextul oficial al descoperirii dedicațiilor votive.....	42
I. 4. 6. Evergetism.....	44
I. 5. <i>Officium consularis</i> – dedicații votive.....	45
I. 6. Concluzii.....	48
Capitolul II. Cultul politic – reflecții epigrafice.....	50
II. 1. Cultul Triadei Capitoline.....	51
II. 2. Cultul lui Iupiter multiformis.....	55
II. 2. 1. Iupiter.....	55
II. 2. 2. Iupiter Optimus Maximus și alți zei.....	57
II. 2. 3. Iupiter Optimus Maximus.....	69
II. 2. 3. 1. Elemente sociale stabile.....	69
II. 2. 3. 2. Elemente sociale temporare.....	72
II. 2. 3. 3. Lipsa elementelor sociale.....	73
II. 2. 3. 4. Menționarea unei/unor persoane terțe în cadrul inscripțiilor.....	73
II. 2. 3. 5. Contactul cu divinitatea.....	77
II. 3. Cultul Iunonei.....	79
II. 4. Cultul Minervei.....	81
II. 5. Cultul imperial.....	103
II. 5. 1. <i>Numen Augusti</i>	103
II. 5. 1. 1. Tipul inscripției.....	106
II. 5. 1. 2. Dedicanții.....	108
II. 5. 1. 3. Datarea inscripțiilor.....	109
II. 5. 1. 4. Concluzii.....	109
II. 5. 2. <i>Genius Imperatoris</i>	110

II. 5. 2. 1. Divinitatea și Genius Imperatoris.....	111
II. 5. 2. 2. Dedicanții și motivul dedicațiilor.....	113
II. 5. 2. 3. Datarea inscripțiilor.....	114
II. 5. 2. 4. Concluzii.....	115
II. 5. 3. <i>Domus divina</i>	116
II. 5. 3. 1. Divinitatea și <i>domus divina</i>	116
II. 5. 3. 2. Dedicanții.....	116
II. 5. 3. 3. Datarea inscripțiilor.....	118
II. 5. 3. 4. Concluzii.....	118
II. 5. 4. Formula <i>pro salute Imperatoris</i>	119
II. 5. 4. 1. Divinitatea.....	119
II. 5. 4. 2. Formula <i>pro salute Imperatoris</i>	120
II. 5. 4. 3. Dedicanții.....	121
II. 5. 4. 4. Formula dedicatorie.....	121
II. 5. 4. 5. Concluzii.....	123
II. 5. 5. Epitetul <i>Augustus, -a</i>	126
II. 5. 5. 1. Divinitatea.....	126
II. 5. 5. 2. Dedicanții și motivul dedicațiilor.....	127
II. 5. 5. 3. Formula dedicatorie.....	128
II. 5. 5. 4. Concluzii.....	129
Capitolul III. Monumente de cult	160
III. 1. Tipul monumentelor.....	160
III. 1. 1. Altarul.....	160
III. 1. 2. Baza de statuie.....	172
III. 1. 3. Basorelieful și relieful.....	184
III. 1. 4. Coloana.....	186
III. 1. 5. Grupul statuar.....	194
III. 1. 6. Accesoriile arhitecturale.....	197
III. 2. Materialul monumentelor.....	223
III. 3. Contextul descoperirii monumentelor.....	225
III. 3. 1. Context oficial.....	225
III. 3. 2. Context public.....	226
III. 3. 3. Context privat.....	228
Concluzii.....	244
Bibliografie.....	253

„Religia *polis*-ului”, model interpretativ pentru studierea religiei antice, presupune considerarea religiei ca fiind omoloagă cu structurile politice și sociale ale societății¹. Astfel, religia era „inserată” în societate (embedness), toate sferele vieții acesteia fiind nelipsite de practica religioasă, motiv pentru care nu exista, atât la greci, cât și la romani, un termen separat pentru religie². Menționatul construct euristic, așa cum G. Woolf convingător afirmă, a reușit să surprindă modul în care unele grupuri sociale au încercat să controleze religia și nu tabloul complex al acesteia³. Prin urmare, s-a oferit o imagine parțială asupra religiei antice⁴.

Neexistând o religie, o bază teologică fixă și stabilă, și o tradiție a excluderii sau a finalității, sistemul societății antice era unul deschis⁵. Inserarea religiei a influențat și conceptualizarea sacrului, întrucât religia era puternic legată de condițiile politice și sociale⁶. Statul ancora, legitima și media toate activitățile religioase⁷. Acționând prin instituțiile sale politice, s-a folosit de cult pentru a articula starea naturală a lucrurilor⁸. De asemenea, în societatea antică era absentă religia privată, întrucât cetățeanul putea doar să îndeplinească acte cultice individuale⁹. Prin urmare, trebuie abandonat dualismul tradițional *sacra publica/sacra privata* și continua subordonare a acestora¹⁰.

Identitatea religioasă era sinonimă cu o largă identificare societală. Așa cum individul era inserat în instituțiile civice, așa era și religia sa. Orice comportament religios vorbește despre participarea la un sistem religios colectiv analog religiei civice a statului. Inevitabil, comportamentul religios individual și comunitatea religioasă civică se alimentau reciproc¹¹. Prin urmare, nu putem separa stările mentale individuale și comportamentul religios public, experiențele religioase subiective și comunicarea lor socială¹². Credințele și practicile religioase sunt cazual relaționate¹³.

¹ Woolf 1997, 72; Sourvinou-Inwood 2000, 18; Bendlin 2000, 119; Kindt 2009, 10.

² Bremmer 1994, 2; Kindt 2009, 10.

³ Woolf 1997, 76.

⁴ Woolf 1997, 77.

⁵ Gould 1985, 8.

⁶ Bremmer 1994, 3.

⁷ Sourvinou-Inwood 2000, 15.

⁸ Sourvinou-Inwood 2000, 18.

⁹ Bremmer 1994, 2.

¹⁰ Bendlin 2000, 122, 131.

¹¹ Bendlin 2000, 121.

¹² Bendlin 2000, 131.

¹³ Kindt 2009, 26.

Calitatea exactă a relației dintre structurile politico-sociale și cele religioase rămâne subteoretizată în Dacia romană. În **istoriografia** studiilor care au ca interes religia romană în Dacia, în special în perioada secolului XX, a fost identificat ca model analitic studierea zeilor în funcție de originea lor etno-geografică. Un punct de reper pentru istoriografia română a fost lucrarea lui M. Bărbulescu, „Interferențe spirituale în Dacia romană”¹⁴, care a impresionat nu doar prin privirea holistică asupra vieții spirituale a provinciei, ci și prin metodologia și bibliografia internațională folosite¹⁵. Din ultimul deceniu al secolului trecut până astăzi, deși analiza dosarului arheologic este limitată la distribuirea cultelor, evidențierea statutului etnic și social al credincioșilor și sublinierea predominanței unor culte în anumite contexte (militare sau civile), se observă înclinația în cercetare spre anumite fenomene religioase ca dinamica religioasă și interacțiunea dintre grupurile etnice și religia civică oficială¹⁶, sincretismul și variate *interpretationes*¹⁷, structura socială a credincioșilor¹⁸ și preferințele religioase ale diferitelor grupuri sociale și profesionale¹⁹. Așa cum S. Nemeti și F. Marcu au accentuat în „The historiography of religions in Roman Dacia. A brief Account”, abordarea etno-geografică trebuie abandonată și întregul material arheologic și epigrafic reinterpretat într-o perspectivă nouă care să permită surprinderea dinamicii religioase, a ritualurilor și a difuziunii sociale. Primim cu scepticism totuși îndemnul acestora de a clasifica cultele în funcție de tipul cultului, civic/privat, sau de ritualurile implicate de un anumit cult, public/personal²⁰.

Cultul Triadei Capitoline²¹ și cultul imperial²² în Dacia romană au fost analizate din perspectiva organizării, răspândirii, formei de manifestare și a structurii sociale a practicanților. Astfel, a fost scăpată din vedere importanța activităților cultice pentru biografia individului. A fost evitată conexiunea structurii politico-sociale cu cetățeanul. Deci, este nevoie de trecerea de

¹⁴ Bărbulescu 1984.

¹⁵ Szabó 2014.

¹⁶ Carbó García 2010.

¹⁷ Nemeti 2005.

¹⁸ Pribac 2006.

¹⁹ Popescu 2004; Onițiu-Ștefănescu 2009.

²⁰ Nemeti, Marcu 2014, 9-20.

²¹ Téglás 1890, 360-362; Orsein 1892, 348-349; Finály 1897, 356-359; Ferenczi, Ferenczi 1964, 63-99; Berciu 1965, 443; Pop 1966, 465-466; Petolescu 1973, 27-32; Isac 1974, 61-78; Moga 1974, 81-83; Moga 1976, 119-130; Baumann 1977-1978, 289-290; Pop 1978, 72-73; Pop 1979, 645-646; Băluță 1980, 101-106; Țeposu-Marinescu, Bărbulescu 1997, 138-156; Bărbulescu 2000, 355-364; Timofan 2003, 289-302; Ota 2007, 255-267; Timofan, Ota 2010, 251-266; Piso 2010, 269-278; Nicolae 2011, 291-304; Ota 2012, 155-166.

²² Tudor 1962, 199-214; Daicoviciu 1967, 469-470; Russu 1967, 211-219; Mitru 1971, 561-570; Carbó García 2001, 81-94; Bulzan 2004-2005, 81-90; Bulzan 2005; Bulzan 2010, 10-16; Airinei 2014, 67-78; Nemeti 2015, 251-262.

la inserarea simbolică (ideologică) a religiei, la cea practică; de abandonarea descrierii religiei ca o forță pasivă a structurii politico-sociale și direcționarea spre surprinderea rolului activ al acesteia.

Dedicația votivă oficială este expresia epigrafică (scrisă și publică) a practicii religioase în contextul politico-social al provinciei Dacia. Sintagma menționată este o formulare distinctă care are în vedere o anumită sursă istorică, inscripția votivă, și un scop precis, cercetarea dimensiunii oficiale a epigrafiei votive. **Sursele** analizate sunt toate monumentele epigrafice votive asociate cultului Triadei Capitoline și cultului imperial. Astfel, vor fi discutate 518 monumente de cult, dintre care 458 sunt altare, 16 sunt baze de statuie, două sunt baso(reliefuri), 12 sunt coloane, două sunt grupuri statuare și 28 sunt accesorii arhitecturale (lespezi și plăci).

În ceea ce privește inscripția, cea mai interesantă abordare recentă a subiectului aparține lui S. Panciera, care consideră, nu în termeni finali, că inscripția este decizia de a realiza o comunicare care nu este destinată unei persoane sau unui grup, ci unei întregi comunități²³. Dedicația se referă la aspectul imaterial al inscripției, la trăsătura internă a acesteia, interesată de perpetuarea memoriei, de intenția de a comunica ceva în mod public și de scopul auto-reprezentării. J. Rüpke, urmat apoi de S. Nemeti, a subliniat dublul mesaj pe care îl poartă aceasta. Dat fiind statutul ei, epigrafa votivă are în esență un mesaj religios, fiecare inscripție conține un teonim, o formulă dedicatorie și una de închinare²⁴. De asemenea, pe lângă mesajul religios, inscripția poartă și un mesaj social, oferă numele și funcția dedicantului, motivul ridicării inscripției, precum și numele unei persoane terțe²⁵. Prin urmare, oamenii pretind că vorbesc cu zeii, însă ei vorbesc cu contemporanii lor sau cu posteritatea²⁶. Conceptul de dedicație votivă poate fi mai bine înțeles dacă îl lipsim de trecutul practicii de care este legat, comunicarea cu o divinitate, și îl privim ca practică socială și ca manifestare a expresiei religioase²⁷.

Dedicația votivă este oficială dacă este închinată unei divinității cu caracter politic (Triada Capitolină, Iupiter și ceilalți membrii ai Triadei Capitoline) sau unei zeități invocate pentru protecția împăratului roman (divinitățile care poartă epitetul *Augustus, -a*), dacă conține în textul epigrafic un concept politico-religios (*numen Augusti, numen maiestatique eius, genius*

²³ Panciera 2012, 1-10.

²⁴ Nemeti 2012, 43.

²⁵ Nemeti 2012, 43.

²⁶ Rüpke 2009, 36.

²⁷ Bodel 2009, 27.

Imperatoris, domus divina și pro salute Imperatoris) sau dacă poziția socială a celui care închină monumentul este oficială (*officiales imperiali și locali*). Nu trebuie ignorat locul/contextul arheologic al descoperirii monumentelor, care de cele mai multe ori, atunci când este cunoscut cu certitudine, este strâns legat de statutul social al dedicantului. Prin urmare, subiectul cercetării prezente este inedit, întrucât dedicația votivă nu mai este analizată prin raportarea la un cult (cultul Triadei Capitoline și cultul imperial), ci ca pe o dovadă a manifestării expresiei religioase în contextul unor acțiuni politico-sociale. Prin abandonarea descrierii religiei ca o forță pasivă a structurii politico-sociale (care ia forma cultului), indicăm **scopul fundamental** al lucrării noastre și anume direcționarea analizei spre surprinderea rolului activ al acesteia.

Deși oficială, dedicația votivă este, uneori, inconsistentă, întrucât conține și informații de natură personală (formula *pro salute sua (et suorum)*, asocierea de zeiță și expresia *pecunia sua*). Acestea vin în susținerea abordării inscripției votive ca manifestare a expresiei religioase, întrucât sunt evidențe ale alegerii și ale angajamentului personal. Informațiile de natură personală sunt conținute de dedicațiile votive închinare Triadei Capitoline sau lui Iupiter și de închinările *pro salute Imperatoris* sau de cele făcute zeităților care poartă epitetul *Augustus,-a*. *Vota pro salute Imperatoris* este un ritual exprimat atât oficial, cât și personal și este dezvoltat dintr-un proces al globalizării dovedit²⁸, care cuprinde în aceeași măsură interese locale și globale. Implică universalizarea unui cult local (cultul lui Salus cu rădăcini în Roma secolului IV î.e.n)²⁹ și particularizarea universalului (variatele particularități locale ale adaptării acestei forme globale de comunicare religioasă). Acesta este și motivul alegerii noastre de a include formula *pro salute Imperatoris* în **titlul lucrării** prezente. Formula subliniază nu doar legătura dintre acțiunea locală și Imperiul roman ca întreg, reprezentat de împărat³⁰, ci și motivațiile individuale ale manifestării loialității față de autoritatea politică.

Intrucât ne-am propus să abordăm dedicația votivă oficială ca pe o practică socială, ca pe o manifestare a expresiei religioase, modelul interpretativ al „religiei *polis*-ului” nu este compatibil cu scopul nostru. În literatura de specialitate unii cercetători militează pentru îmbunătățirea acestei paradigme de cercetare în urma identificării unor neajunsuri care fac ca imaginea religiei să fie incomplet surprinsă. Așa cum apreciază J. Rüpke, indiferent cum numim

²⁸ Alten 2017, 13.

²⁹ Moralee 2004, 23.

³⁰ Moralee 2004, 96; Rüpke 2011, 25.

modelul abordat în analiza religiei, „religie inserată” (embedded religion)³¹ sau „religia polisului” (polis religion)³², ambele sunt conduse de asumția că toți membrii societății antice sunt în principiu egali din punct de vedere religios³³. B. Nongbri susține că sintagma „religie inserată” (embedded religion) constituie o abordare avantajoasă pentru faptul că pune accent pe diferența existentă între lumea antică și modernă, însă, de asemenea, facilitează și maschează sinuozitatea folosirii conceptului de religie în sens descriptiv și retrospectiv³⁴. C. Ando observă că dimensiunea intelectuală a religiei antice nu a reprezentat interes pentru modelul „religiei polisului”³⁵. J. Kindt consideră că religia cetății era în relație de interdependență cu religia cetățenilor ca indivizi³⁶ și subliniază că în analiza religiei trebuie avute în vedere credințele religioase, ignorate constant de cercetătorii care își închină studiul paradigmei „religiei polisului”³⁷. După cum bine remarcă G. Woolf, „religia polisului” a reușit să arate felul în care autoritățile civice au gestionat și au făcut față inovației religioase, dar nu a putut să arate de ce s-a produs totuși schimbarea³⁸. A. Bendlin militează pentru abandonarea dihotomiei tradiționale *sacra publica/sacra privata* pentru vizualizarea pluralității religiei romane³⁹.

Influențat de lucrarea lui M. B. McGuire, care oferă o nouă cale pentru înțelegerea religiei contemporane prin studierea religiei mai puțin din perspectivă instituțională, și mai mult din cea a trăirii ei în fiecare zi⁴⁰, J. Rüpke a propus o nouă paradigmă de cercetare a religiei antice. Găzduit de Centrul Max Weber, aparținând Universității din Erfurt, programul intitulat ‘Lived Ancient Religion’, aprobat de Consiliul de Cercetare European pentru perioada 2012-2017, aduce o nouă perspectivă asupra religiei antice, și anume una care se axează pe religia individului și nu a orașului sau a locuitorilor acestuia⁴¹. Paradigma ‘Lived Ancient Religion’ își propune să dezvolte concepte-cheie și instrumente care să abordeze trei probleme metodologice ale cercetării curente: (1) individul, care a fost subestimat ca agent religios; (2) „cultele” și „religiile”, care au fost esențializate ca agenți religioși decisivi și ca mediu al acțiunilor

³¹ Beard, North, Price 1998.

³² Sourvinou-Inwood 1990.

³³ Rüpke 2012, 192.

³⁴ Nongbri 2008, 442-443.

³⁵ Ando 2008.

³⁶ Kindt 2009, 15.

³⁷ Kindt 2009, 25, 30.

³⁸ Woolf 1997, 76.

³⁹ Bendlin 2000, 135.

⁴⁰ McGuire 2008.

⁴¹ Rüpke 2011, 191-203.

individuale și (3) arheologia religiei, adesea redusă la o arheologie a sistemelor de credință⁴². Abordarea noii paradigme impune modificări metodologice în procesul de selecție și interpretare a evidențelor: (1) concentrarea pe experiență decât pe simboluri; (2) concentrarea pe întruchipare (embodiment) decât pe ritual și (3) concentrarea pe cultura în interacțiune decât pe *habitus*, organizare sau cultura ca text⁴³.

Considerăm că abordarea paradigmei ‘Lived Ancient Religion’ face din subiectul cercetării prezente, dedicația votivă oficială, un subiect de actualitate, întrucât metodologia menționată permite o abordare complexă și eclectică marcată de o gamă specifică de interese⁴⁴. Astfel, în scopul explorării dedicației votive oficiale ca practică socială sunt conturate următoarele **obiective secundare**:

1. Dintre membrii cancelariei guvernatorului, *officiales*, se evidențiază în practica adorării lui Iupiter *beneficiarii consularis* (beneficiarii guvernatorului). Aceștia erau recrutați din legiuni⁴⁵ și erau, pe departe, cei mai bine atestați *officiales* din *officium*⁴⁶, în mod special în zona Dunării⁴⁷. Serveau nu doar în *praetorium*-ul guvernatorului, ci și în unitățile administrative numite *stationes* și întâlnite în provinciile militare ale imperiului⁴⁸. În capitolul *Beneficiarii consularis* – **dedicații votive** vom încerca să stabilim în ce măsură actele de cult ale acestui segment politico-militar sunt obligații de serviciu și care sunt ipostazele în care aceștia închină dedicații cu caracter personal. De asemenea, se intenționează identificarea elementelor care definesc o dedicație ca fiind oficială sau personală.

Demersul cuprins în acest capitol consideră că orice acțiune de cult aparținând beneficiarilor se înscrie calității lor de funcționari ai administrației provinciale. De aceea, informațiile oferite de inscripția votivă, divinitatea, numele și titulatura beneficiarului, motivul ridicării inscripției și formula dedicatorie vor fi analizate prin raportare la statutul dedicantului. Datele colecționate astfel vor fi coroborate cu cele prezentate de cronologie și de contextul arheologic al descoperirii inscripțiilor analizate. Limita acestui tip de abordare este dată de lipsa, de cele mai multe ori, a informațiilor cu privire la datare și la contextul arheologic al descoperirii

⁴² Rüpke 2011, 193.

⁴³ Rüpke 2011, 199.

⁴⁴ Albrecht *et alii* 2018, 19.

⁴⁵ Rankov 1986, 11.

⁴⁶ Rankov 1986, 45.

⁴⁷ Breeze 1969, 103.

⁴⁸ Rankov 1986, 1.

inscripțiilor. Astfel, elementele luate în considerare pentru interpretarea anumitor dedicații sunt restrânse, făcând ca aceasta să fie neuniformă.

2. În cadrul capitolului **Cultul politic – reflecții epigrafice** intenționăm să analizăm, din perspectiva conținutului, inscripțiile votive atribuite celor două culte politice practicate în Dacia romană, cultul Triadei Capitoline și cultul imperial, în scopul evidențierii modului de raportare al cetățenilor la practica acestora. Din moment ce inscripțiile nu vor fi analizate ca expresii religioase pasive, se va încerca înfățișarea gradului de însemnătate a actului ritualic pentru biografia credinciosului și sublinierea relației de interdependență a religiei indivizilor ca persoane și cetățeni.

3. **Monumente de cult** este capitolul prin care se dorește lămurirea unor aspecte de natură arheologică ca tipul, materialul și contextul descoperirii monumentelor votive oficiale. Elementele amintite sunt centrate pe comunicare și permit exprimarea rolului culturii materiale în construirea experienței religioase.

În încheiere susținem că lucrarea noastră se situează prin maniera de abordare la intersecția dintre istorie, epigrafie și arheologie. În special epigrafiștii privesc epigrafia ca pe un loc unde arheologia se întâlnește cu filologia, unde studiul textelor și al obiectelor se intersectează în interesul interpretării holistice care ‘is sometimes more philological, sometimes more archaeological, but is always in some sense broadly historical in that it fleshes out the framework of our picture of a culture’⁴⁹.

⁴⁹ Bodel 2010, 115.

Inscripțiile care fac obiectul cultelor politice în Dacia romană⁵⁰ reflectă o nouă perspectivă asupra omului religios (*Homo religiosus*). Întrucât sunt culte politice, practicarea acestora este considerată ca expresie religioasă a identității civice romane. Din această poziție, cetățenii sunt considerați egali din punct de vedere religios. Interpretarea politică a religiei, prin care se cultivă identitatea colectivă și instrumentul justificării puterii, este evidențiată prin numeroasele dedicații definite oficiale. În acest caz omul religios este unul pasiv, întrucât acțiunile sale religioase sunt motivate politic. Motivația pur politică stă în spatele ridicării de monumente pentru geniul și *numen*-ul imperial, precum și pentru familia imperială (*domus divina*).

Numen-ul imperial este alăturat, în cadrul inscripțiilor votive, în cea mai mare parte, titlului *Augustus*. Această alegere se înțelege. În ianuarie 27 î.e.n., Octavianus primește din partea Senatului titlul de *Augustus* ca urmare a perceperii lui în calitate de *praesens deus*, de zeu asociat ordinii, legii și dreptății⁵¹. Titlul are o conotație religioasă, iar dedicațiile către *Numen Augusti* nu ar trebui să surprindă. Principele în viață era onorat ca *Augustus*, epitet ce semnaleză caracterul sacru al funcției exercitate și nu al persoanei în sine⁵². *Numen*-ul imperial nu se manifestă sub formă nedeterminată, ci sub cea a acțiunii benefice, prin prezența lui⁵³. Asocierea *Numen et Providentia Imperatorum*⁵⁴ probează puterea funcțională a *numen*-ului imperial. Așa cum A. Chalupa a atras atenția în unul din articolele sale, la greci și romani zeii se bucurau de un cult întrucât permiteau protecția și garantau prosperitatea. Ceea ce conta era diferența de statut între zeu și adorator și nu divinitatea ontologică a zeității⁵⁵. Acest lucru este probat și de una din trasăturile definitorii ale religiei romane, și anume caracterul contractualist, definit prin formula *do ut des*⁵⁶. De asemenea, s-a remarcat și accentul credinciosului pe puterea și nu personalitatea zeității⁵⁷. În cazul cultului imperial, specială nu era persoana suveranul roman, ci poziția deținută de acesta în cadrul statului roman.

⁵⁰ Cultul Triadei Capitoline și Cultul imperial.

⁵¹ Galinsky 2007, 80.

⁵² Fernández 2015, 18.

⁵³ Turcan 1978, 1020.

⁵⁴ IDR 3/2, 328.

⁵⁵ Chalupa 2007, 264.

⁵⁶ Rüpke 2007, 149.

⁵⁷ Nock 1925, 85.

Numen Augusti reflectă comunicarea monarhiei romane cu divinitatea. Pentru romani societatea era compusă din nemuritori și muritori, din zei și oameni⁵⁸. Religia romană nu era una definită de credință, ci una condusă de acțiune manifestată față de zei⁵⁹. Relația romanilor cu zeii lor reflecta și contura raporturile lor sociale⁶⁰. Prin urmare, *Numen Augusti* denotă susținerea monarhiei romane de către divinitate și locul de unde aceasta își trage puterea (*numen*). Alăturarea lui *numen* monarhiei romane (*Numen Augustum*) reflectă sursa puterii imperiale, asistența divină și întâietatea monarhului (*imperator*) în fața poporului roman (*populus romanus*). Din acest motiv, cultul lui *numen Augusti* este practicat doar de elemente sociale oficiale și de către armată.

Un alt exemplu în acest sens este cultul lui *Genius Imperatoris*, care avea rolul de a exprima în termeni constituționali poziția împăratului în cadrul statului roman, asemenea celei deținute de *pater familias* în cadrul familiei⁶¹ și de a cimenta legătura dinastică cu familia imperială precedentă⁶². Caracterul său politic este demonstrat și de segmentul social care îl practică, guvernatorii și militarii.

Cultul lui *domus divina*, care este religios pentru zei și onorific pentru împărat⁶³, este forma cultui imperial practică și în cadrul administrației și a vieții municipale. Deși în Moesia Inferior este practicat doar de asociații religioase, în Dacia romană, pe lângă ordinul augustalilor, cultul este practicat de un *duumvir coloniae* al capitalei și de o asociație privată profesională.

Deși acțiunile religioase ale cetățenilor se desfășoară în nișele și spațiile definite de religia civică și finanțate de grupurile sociale dominante, cetățenii se manifestă și ca agenți religioși. Numeroase dedicații sacre ne-au oferit ocazia surprinderii relației de interdependență a religiei indivizilor ca persoane și cetățeni. În cazul acestor inscripții ne permitem să susținem că nu putem separa stările mentale individuale și comportamentul religios public sau experiențele religioase subiective și comunicarea lor socială. Omul religios activ a fost identificat printre cetățenii care închină monumente pentru Triada Capitolină sau pentru unul dintre membrii

⁵⁸ Rüpke 2007, 216.

⁵⁹ Rüpke 2007, 215.

⁶⁰ Rüpke 2007, 216.

⁶¹ Gradel 2002, 187.

⁶² Gradel 2002, 180.

⁶³ Bulzan 2008, 13.

acesteia și printre cei care închină *vota pro salute Imperatoris* sau dedicații pentru zeitățile care poartă epitetul *Augustus, -a*.

Starea mentală individuală este identificată sub două forme, prin prezența în cadrul textelor epigrafice a formulei *pro salute sua (et suorum)* și prin asocierea de divinități diferite ca natură și statut. Individualismul religios face parte din procesul paralel al integrării complete în societate și al dezvoltării propriei persoane și a unei noțiuni de identitate individuală. Prin conceptul menționat nu intenționăm considerarea individului ca fiind diferit. Urmărim derularea concomitentă a procesului de socializare și a celui de dezvoltare a identității individuale.

Deși sunt religioase prin natura lor, dedicațiile votive care conțin formula *pro salute sua (et suorum)* au funcția importantă de a stabili și a afirma distincția socială la nivel local. Centrală în această privință era familia. Prin intermediul acestor epigrafe se solicita atât protecția divină, cât și atenția publică. Un exemplu în acest sens este dedicația lui Publius Aelius Antipater. Acesta era o figură ilustră a aristocrației provinciale de la Apulum. Făcea parte din ordinul ecvestru și a fost *sacerdos area Augusti* și *duumvir* al coloniei. De asemenea, era și deținătorul unei considerabile averi. Inscripția ridicată Triadei Capitoline și celorlalți zei (*ceterisque dis deabusque*) de către Publius Aelius Antipater și familia sa, *pro salute sua suorumque*, trebuia să comunice locuitorilor provinciei o eventuală finanțare a cultelor zeităților menționate.

Alte dedicații închinare reflectă prin intermediul conținutului de date relația de interdependență dintre stăpâni și sclavi. Spre exemplificare folosim inscripția ridicată lui Iupiter Optimus Maximus Conservator de către Onesimus, *actor*, pentru sănătatea lui Publius Aelius Antipater, *sacerdos area Augusti*. Acest aristocrat deținea sclavi privați pe care îi folosea în administrarea bunurilor sale.

Asocierea de divinități diferite ca natură și statut este alegerea individuală a cetățeanului religios. Zeităților oficiale li se alătură divinități cu care adoratorul este legat personal. Am ales spre exemplificare dedicația făcută de Septimius Asclepius Hermes Triadei Capitoline și lui Aesculapius Dominus. Închinarea inscripției Triadei Capitoline este explicată prin primirea de către dedicant a ornamentelor decurionale (*ornamenta decurionalia*) din partea orașului Apulum. De asemenea, adoratorul este încadrat în funcția de augustal al coloniei. Adorarea lui Aesculapius Dominus se datorează fostului statut al lui Septimius Asclepius Hermes de sclav al templului divinității menționate (*libertus Numinis Aesculapi habens*).

Deși au fost identificate și expresii ale experienței religioase individuale, în cazul *vota pro salute Imperatoris* și al dedicațiilor închinare zeităților care poartă epitetul *Augustus,-a*, predomină motivația dată de o stare mentală colectivă.

În sfera publică, prestările politice și sociale erau, în cea mai mare parte, necomparabile, având aceleași limite spațiale⁶⁴. Ritualul *vota pro salute Imperatoris* are caracter politic, *vota* anuale fiind considerate ofrande ale loialității, care reasigurau poziția primară a unui singur individ, împăratul, de care depindea prosperitatea imperiului⁶⁵. Loialitatea față de împărat se realiza sub formă religioasă prin intermediul unui act de *pietas*⁶⁶. Deși, de cele mai multe ori, formula *pro salute imperatoris* se referă la sănătatea împăratului în mod general, există particularități ale acestui ritual în Dacia romană. Acestea sunt reprezentate de ocaziile care îl solicită. Deși susținute slab de izvoarele epigrafice și arheologice, unele ocazii sunt date de anumite evenimente politico-militare⁶⁷ (dedicațiile către Nymphis Augusti/Augustorum⁶⁸, Iupiter⁶⁹, Iupiter și Iuno⁷⁰, Iupiter și ceteris dis deabusque Immortalibus et Daciae⁷¹, Mars⁷², Mars Conservator⁷³, Mars Augustus⁷⁴, Victoria Augusta⁷⁵ și Fortuna⁷⁶). Ritualul este folosit și în circumstanțe religioase locale (dedicații către Genius locus⁷⁷, Genius fabrum⁷⁸, Iupiter și Genium eorum⁷⁹) sau în contextul practicării evergetismului, o practică socială foarte răspândită în Imperiul roman (dedicații către Deus Aeternus – *tabularium a solo restituit*; Iupiter și Iuno – *horologiarius templum a solo de suo ex voto fecit*; Iupiter – *ob honorem patronatus collegii Pontobythinorum ianuas et valvas ad introitum temple fecit*; Liber Pater – *templum fecit*; Dea Nemesis – *templum a solo restituereunt*). Aceste ofrande publice erau expuse cu numele și funcția practicantului pentru a se defini poziția lor de putere. În felul acesta, comunicarea religioasă era,

⁶⁴ Hahn 2007, 245.

⁶⁵ Ando 2000; Fishwick 2004, 357.

⁶⁶ Fishwick 2004, 354.

⁶⁷ Nemeti 2015, 256.

⁶⁸ IDR III/3, 241; ILD 761.

⁶⁹ CIL III, 884; IDR III/3, 306, 311; IDR III/5, 1, 132; ILD 541, 756.

⁷⁰ IDR III/4, 247, 249.

⁷¹ IDR III/5, 1, 184.

⁷² IDR III/1, 106, 271.

⁷³ IDR III/5, 1, 250.

⁷⁴ IDR III/2, 266.

⁷⁵ IDR III/3, 276.

⁷⁶ IDR III/2, 208; IDR III/3, 233; AÉ 2012, 1216.

⁷⁷ IDR III/3, 211.

⁷⁸ IDR III/5, 1, 80.

⁷⁹ IDR III/3, 10.

pe lângă rolul său principal, un proces al negocierii și stabilirii continue a relațiilor de putere⁸⁰. Elitele locale puteau manipula și spori poziția lor socială prin practicarea ritualului *pro salute imperatoris*⁸¹.

De asemenea, *vota pro salute imperatoris* este și o practică întreținută de motive personale. Închinări de acest gen au fost făcute pentru zeități personale sau sunt datorate interiorizării dialogului cu divinitatea (Iupiter Sabazius – *a deo iussus fecit*⁸²; Iupiter Tavianus – *Galatae consistentes municipio*⁸³; Iupiter – *collegium galatarum*⁸⁴; Iupiter – *collegium fabrum*⁸⁵; Iupiter Dolichenus – *templum impendio suo restituit*⁸⁶; Cybele – *ex imperio pecunia sua fecerunt*⁸⁷; Deus Sol Invictus, Belus Malagbelus, Hierobolus, deis Palmyrenis – *pecunia sua*⁸⁸). În cazul dedicațiilor închinare ca urmare a interiorizării dialogului dintre om și divinitate (*a deo iussu, impedio suo*), persoana împăratului este antrenată într-un dialog păgân caracterizat de *fides* față de divinitatea implicată și nu de *pietas* față de *imperator*-ul roman⁸⁹.

Cultul divinităților care poartă epitetul *Augustus, -a*, ca și ritualul *pro salute imperatoris*, cuprinde în aceeași măsură interese locale și globale. Presupune universalizarea practicii poziționării împăratului roman prin religie în cadrul comunităților provinciale (*honores imperatoris*) și particularizarea universalului. Printr-o dedicație către o zeitate care poartă epitetul *Augustus, -a*, adoratorul acționează ritualic față de o zeitate anume, a cărei protecție este în mod simultan invocată pentru împărat⁹⁰. Combinarea între zeitatea astfel adorată și formula *pro salute imperatoris* arată faptul că „zeitățile augustane” sunt invocate pentru protecția împăratului, respectiv pentru sănătatea acestuia, și nu că divinitatea și împăratul roman sunt identificate⁹¹. Spre deosebire de expresia *pro salute imperatoris*, practica dedicațiilor pentru divinitățile care poartă epitetul *Augustus, -a* are mai multe implicații generale, decât particulare. Contextele în care a putut fi surprinsă practicarea acestui ritual sunt sociale și personale. În

⁸⁰ Várhelyi 2010.

⁸¹ Rizakis 2007, 318.

⁸² IDR III/5, 1, 225.

⁸³ CIL III, 860.

⁸⁴ IDR III/3, 235.

⁸⁵ IDR III/5, 1, 147.

⁸⁶ IDR III/5, 1, 217.

⁸⁷ IDR III/5, 1, 253.

⁸⁸ AÉ 2011, 1084.

⁸⁹ Despre conceptele de *pietas* și *fides* în contextul rugăciunilor vezi Belayche 2007, 280, 285.

⁹⁰ Fishwick 1991, 448

⁹¹ Fishwick 1991, 449.

contextul evergetismului, zeitățile sunt invocate pentru protecția împăratului la Apulum (Deus Apollo Augustus – *iussu Numinis eius porticum pecunia sua fecit*; Fortuna Augusta – *perfecto a solo balneo consecravit*) și Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Liber Pater Augustus – *porticus cum cubiculis a vi hostium exustos pecunia sua obscriptatum restituit permittente ordine*; Caelestis Virgo Augusta – *templum a solo pecunia sua*; Diana Augusta – *templum a solo ob honorem*). Din motive personale dedicații sunt atestate la Alburnus Maior (Ascepius Augustus – *collegio* (?)), Apulum (Deus Apollo – *iussu numinis eius*; Victoria Augusta – *nomine suo et Cai Iuli Paterni filii sui*), Micia (Hercules Augustus – *magistri cultorum Herculis*; Nemesis Augusta – *pro salute sua et suorum*), Napoca (Fortuna Augusta – *pro salute sua et suorum*), Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Mercurius Augustus – *pro salute filiorum*).

Considerând dedicațiile ca un sistem public, devine evident monopolul invizibil al elitei asupra religiei publice. Exista o temă recurentă în politica romană potrivit căreia bunăstarea statului era dependentă de favorurile divine făcute în mod special pentru conducători⁹². Pe lângă semnificația menținerii unei ierarhii politico-sociale tradiționale, rugăciunile puteau servi ca mediu pentru inițierea și legitimarea schimbării⁹³. Numeroasele motive, cu rădăcini în realitatea provincială, care stau în spatele practicării *vota pro salute Imperatoris* și a închinării de dedicații zeităților care poartă epitetul *Augustus, -a*, ne face să reconsiderăm limita impusă de caracterul politic și religios al acestor ritualuri. Practica menționată reflectă, în contextul evergetismului, relația reciprocă între statul roman și Dacia, iar în cazul motivelor personale, relația de interdependență a religiei individului ca persoană și cetățean. Ambele sunt caracterizate de voluntarism și dinamism. Prin urmare, acceptăm ideea lui P. Herz potrivit căreia securitatea personală și bunăstarea împăratului (*securitas imperatoris*) erau identificate cu securitatea și bunăstarea întregului imperiu (*securitas imperii*)⁹⁴.

O *vota pro salute Imperatoris* și o dedicație către Liber Pater Augustus ne-au atras atenția în mod special, întrucât sunt finanțate din fonduri personale. Ne referim la dedicațiile lui Marcus Aurelius Timon, *Augustalis coloniae Aureliae Apulensis*, și a lui Lucius Apuleius Marcus, *decurio* și *quaestor* al Ulpiei Traiana Sarmizegetusa. Lipsa de centralizare a ritualurilor menționate deja și prezența responsabilităților administrative și financiare ale celor doi cetățeni

⁹² Hahn 2007, 246.

⁹³ Hahn 2007, 247.

⁹⁴ Herz 2007.

au creat o „piață” de manifestări oficiale semi-detașate și neinserate conceptual în sistemul religios de stat. În cazul acestor practici oficiale există o diferență, întrucât este manifestată alegerea religioasă.

Monumentele de cult sunt centrate pe comunicare și permit exprimarea rolului culturii materiale în construirea experienței religioase. Altarele, cele mai numeroase monumente de cult, arată că erau necesare desfășurării unui cult alături de *pulvinaria* și *atallae*⁹⁵. Statuile sunt folosite în două contexte religioase, în cadrul cultului imperial și în cadrul cultului lui Iupiter. În cadrul cultului imperial, statuile îl reprezintă pe împăratul roman în cazul celor închinat *numen-*ului imperial. Astfel, era prelungită o practică socială, cea a ridicării de statui onorifice⁹⁶. În cazul celor ridicate *pro salute Imperatoris* sau zeităților care poartă epitetul *Augustus, -a*, statuile înfățișează divinitatea. În cadrul cultului lui Iupiter, statuia este folosită doar în contextul actelor cultice în care adoratorul manifestă pietate sinceră față de zeitate (*pro se et suos, pro salute sua suorum, pro se et pro sorore, ex voto* și *Iupiter sacrum*). Astfel, statuia servea ca simbol pentru conștientizarea relației dintre adorator și zeitate, reflecta *praesentia numinis*⁹⁷.

Praesentia numinis este atestată și în cazul celorlalte forme de reprezentare iconografică a zeității. Relieful închinat de Septimius Pius lui Iupiter la Apulum este un *ex voto*. Grupul statuar de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care îl reprezintă pe Iupiter și pe vulturul său, este dăruit divinității de către Ulpius Maximianus în templul zeilor Aesculapius și Hygia. Un alt grup statuar, care îi înfățișează pe Iupiter și Iuno Regina, este închinat de Titus Aurelius Narcissus pentru sine și familia sa (*pro se et suorum*).

Coloanele sunt doar monumente de cult. Ele sunt votive prin natură. Actele ritualice în care acestea sunt folosite sunt prilejuite de motive politice (*pro salute Imperatoris*), sociale (*epulum Iovis, templum vetustate conlapsum a solo restituit, missi honesta missione*) și personale (*ex voto*).

Accesoriile de monument sunt asociate castrelor (Drobeta, Sucidava, Tibiscum, Sânpaul, Potaissa și Samum) și edificiilor de cult (Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Dedicățiile *pro salute principis*, care sunt cele mai folosite în acțiunile evergetice, sunt, așa cum afirmă M.

⁹⁵ Ando 2012, 74.

⁹⁶ Ando 2012, 66.

⁹⁷ Ando 2011, 68.

Beard, J. North și S. Price, diferite, fiind închinată unei game largi și variate de divinități⁹⁸. Ritualul *pro salute* nu era desfășurat doar cu ocazia realizării de acte de loialism față de autoritatea politică, ci și cu ocazia unei importante convingeri religioase care transmitea întâlnirea dintre interesele locale și imperiale⁹⁹. *Vota pro salute Imperatoris* ajuta la manipularea și sporirea poziției sociale¹⁰⁰.

În ceea ce privește cultul Triadei Capitoline, ritualuri oficiale pentru Iupiter au fost desfășurate în palatul guvernatorului, în *domus procuratoris*, în vama de la Porolissum, în castre, în *mithraeum*-ul de la Apulum și în presupuse temple atribuite acestei zeități. Motivate de experiențe religioase subiective sunt dedicațiile închinată în castre, *canabae*-le legiunii a XIII-a Gemina și în templele atribuite lui Iupiter. Motivele personale sunt indicate în cadrul inscripțiilor prin expresii ca *ex voto posuit, pro se et suos posuit* și *ex visu*. Doar două inscripții ridicate pentru Iuno Regina au fost descoperite în situri arheologice, cea din *praetorium procuratoris*, închinată de Caius Sempronius Urbanus, procurator al Daciei Apulensis, și cea din *villa rustica* de la Ciumăfaia, care aparținea lui Aelius Iulius, fost militar. Deci, locul închinării lor este diferit. Unul este oficial, iar altul este privat. Dedicățiile de natură oficială închinată de veterani sunt destul de numeroase în provincia Dacia. Aelius Iulius ridică un altar și pentru zeița Minerva. Lipsește însă un monument pentru Iupiter. Alături de Fortuna, Iuno este adorată la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ca urmare a arătării acesteia în vis, *ex viso*. Zeița Minerva este adorată în special sub forma Minerva Augusta. Astfel de dedicații au fost descoperite în *praetorium*-ul *consularis* și în castre (Micia și Tibiscum).

În cadrul cultului imperial, cele mai numeroase contexte de cult sunt oferite de *vota pro salute Imperatoris* și de dedicațiile închinată zeităților care poartă epitetul *Augustus,-a*. Acestea au fost descoperite în locuri oficiale (*praetorium consularis*, castre și *canabae/vici militares*) și publice (*balnea* și temple). De asemenea, *vota pro salute Imperatoris* este atestată o dată și în *forum*, iar dedicații către zeități care poartă epitetul *Augustus,-a* au fost găsite și în *aedes Augustalium* și *amphitheatrum* (Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Monumentele închinată geniului și *numen*-ului imperial sunt atestate doar în castre (Ad Mediam, Apulum, Drobeta, Micia,

⁹⁸ Beard, North, Price 1998, 367.

⁹⁹ Alten 2017, 14.

¹⁰⁰ Rizakis 2007, 317-330.

Inlăceni). *Numen*-ul imperial mai este onorat în forul de la Apulum și în Teliucu Inferior, în punctul de extracție al fierului.

Abordarea, în cercetarea religiei antice, a dedicației votive ca sursă a practicării ritualurilor care însoțesc anumite acțiuni politice, sociale sau personale ne permite să surprindem un *Homo religiosus* activ și prezent. Discursul religios care preceda sau urma acțiunile politico-sociale nu era unul monovocal, absorbit de statul roman, ci unul inserat și în circumstanțe sociale și personale. Astfel, relația dintre statul roman și religie este mult mai complexă decât se accepta până acum.

Bibliografie

Izvoare epigrafice

AÉ = *L'Année Épigraphique*, Paris.

CCID = *Corpus Cultus Iovi Dolicheni*, Leiden/New York/København/Köln, 1987.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, I-XVII, 1893-2012.

IDR = *Inscriptiones Daciae Romanae / Inscriptiile Daciei Romane*, I-III, III/1-4, București, 1975-1988; *Inscriptions de la Dacie Romaine*, III/5, 1; 2, Paris, 2001.

Lucrări generale și speciale

Abascal, Juan Manuel, Géza Alföldy, *La inscripción*, în Juan Manuel Abascal, Géza Alföldy (eds.), *El arco romano de Medinaceli (Soria, Hispania Citerior)*, Universidad de Alicante, Madrid, 2002, p. 71-118.

Airinei, Maria-Adriana, *Formula Pro Salute Imperatoris și semnificația ei în Dacia romană*, în *BCȘS*, 20, 2014, 67-78.

Idem, *Libero Patri Augusto sacrum...porticus cum cubiculis a vi hostium exustos pecunia sua obscibatam restituit permittente ordine. Finanțare privată și cult public la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *PhiloHistoRiSs*, 1, 2, 2015, 24-28.

Albrecht, Janico et alii, *Religion in the making: the Lived Ancient Religion approach*, în *Religion*, 2018, 1-26.

Alföldy, G., *Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik*, în *Gymnasium* 98, 1991, 289-324.

Alicu, Dorin, *Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *AMN*, XV, 1978, p.174-176.

Alicu, D., Pop, C., Wollmann, V., *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR, 1979.

Alicu, Dorin, Opreanu, Coriolan, *Les Amphitéâtres de la Dacie romaine*, Cluj-Napoca, 2000.

Idem, *Micia. Studii monografice I. Monumente de spectacol și de cult*, Napoca Star, Cluj, 2004.

Alten, David, *Glocalization and Religious Communication in the Roman Empire: Two Case Studies to Reconsider the Local and the Global in Religious Material Culture*, în *Religions*, 8, 140, 2017, 1-20.

Ames, Cecilia, *El título imperial romano y la problemática del principado*, în *Estudios Clásicos*, 116, 49-64.

Ando, C., *The Matter of the Gods: Religion and the Roman Empire*, Berkeley, 2008.

Andringa, William, *The Archeology of Roman Sanctuaries*, în Raja, Rubina, Rüpke, Jorg (eds.), *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Wiley-Blackwell, 2015, 29-40.

Andrițoiu, Ioan, *Carierele de piatră ale Miciei, lapicizi*, în *Sargetia*, XXXII, 2003, 203-214.

Ardevan, Radu, *Beneficiarii în viața civilă a provinciei Dacia*, în *EN*, 1, 1991, p. 163-171.

Idem, *Viața municipală în Dacia romană*, Editura Miron, Timișoara, 1998.

Austin, N. J. E.; Rankov, N. B., *Exploratio: Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, Routledge, London, 1995.

Balaci, Cătălin, Crînguș Balaci, Mariana, *Cu privire la începutul urbanizării în Dacia romană*, în *BHAUT*, VII, 2006, 147-153.

Balaci Crînguș, Mariana, *Despre o posibilă cale de import de marmură în provincial Dacia*, în *BHAUT*, XIII, 2011, 35-41.

Baumann, Victor, *Deae Minervae, Matri Musarum!*, în *Peuce* 8, 1977–1978, 289–290.

Băeștean, Gică, Barbu, Marius, *O nouă reprezentare a lui Mercurius la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, I, 2010, 163-172.

Băluță, C., *Statui reprezentând pe Iupiter Tronans descoperite la Apulum*, în *Apulum*, XVIII, 1980, 101-106.

Bărbulescu, Mihai, *Cultul Dianei în Dacia romană în lumina inscripțiilor*, în *Buletin Științific Studentesc*, 1970, p. 21-32.

Idem, *Marcus Aurelius Apollinaris procurator Augusti Daciae Porolissensis*, în *AMN*, X, 1973, 171-179.

Idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Dacia, Cluj-Napoca, 1984.

Idem, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, diss. Cluj-Napoca, 1985.

Idem, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Dacia, Cluj-Napoca, 1987.

Bărbulescu, Mihai, Cătinaș, Ana, *Inscripții dintr-un templu de la Potaissa*, în *EN*, II, 1992, 111-124.

- Idem, *Jupiter de Potaissa. Contribution à l'iconographie jovienne en Dacie*, în Agathos, Daimon (ed.), *Mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil, Bulletin de Correspondance Hellenique, LIMC, Suppl. 38*, Athènes-Paris, 2000, 355–364.
- Idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, ediția a II-a, Tribuna, Cluj-Napoca, 2003.
- Beard, Mary, John North, Simon Price, *Religions of Rome. A History*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Beaujeu, Jean, *La religion romaine a l'apogée de l'empire. La politique religieuse des antonins (96-192)*, Les Belles Lettres, Paris, 1995.
- Belayche, Nicole, Rüpke, Jörg, *Divination et révélation dans les mondes grec et romain. Présentation*, în *Revue de l'histoire des religions*, 224, 2, 2007, p. 139-147.
- Benea, Doina, *Integrarea provinciei Dacia în sistemul economic al Imperiului roman*, în *EN*, XII, 2002, 99-111.
- Idem, *Istoria Banatului în Antichitate*, Excelsior Art, Timișoara, 2013.
- Bendlin, A., *Looking Beyond the civic Compromise: Religious Pluralism in Late Republican Rome*, în Bispham, E., Smith, C. (eds.), *Religion in Archaic and Republican Rome*, Edinburg, 2000, 115-135.
- Berciu, I., Petolescu, Constantin C., *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden, 1976.
- Berciu, I., *Altare dedicato a Minerva Augusti dagli exceptores consulares rinvenuto ad Apulum*, în *FA*, 17, 1965, 443.
- Birley, Anthony R., *Marcus Aurelius. A Biography*, Routledge, New York.
- Boda, Imola, Szabó, Csaba, *The Bibliography of Roman Religion in Dacia*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2014.
- Bodel, John, 'Sacred dedications': *A problem of definitions*, în John Bodel, Mika Kajava (eds.), *Religious Dedications in the Greco-Roman World. Distribution, Typology, Use*, Institutum Romanum Finlandiae, Roma, 2009, p. 17-30.
- Idem, *Epigraphy*, în Barchiesi, Alessandro, Scheidel, Walter (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Studies*, Oxford University Press, 2010, 107-122.
- Bodernache 1969, Bodernache, G., *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, vol. I, București.

- Bondoc, D., *Inscripții și piese sculpturale romane. Muzeul Olteniei Craiova*, Craiova, 2004.
- Borger, H., *Das Römisch – Germanische Museum Köln*, München, 1977.
- Bottez, Valentin, *Cultul imperial în provincia Moesia Inferior (sec. I-III p.Chr.)*, Editura Universității din București, București, 2009.
- Braemer, François, *L'exploitation et le commerce des pierres des Alpes dans l'Antiquité*, în *Peuplement et exploitation du milieu alpin (Antiquité et Haut Moyen Age)*, Torino, 1991.
- Breeze, David, *The Immunes and the Principles of the Roman Army*, Durham University, vol. I, 1969.
- Bruun, Christer, Edmondson, Jonathan, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University Press, 2015.
- Bulzan, Sorin, *Genius Imperatoris și cultul imperial în Dacia romană*, în: *EN*, XIV-XV, 2004-2005, 81-90.
- Idem, *Cultul imperial în Dacia romană*, Ph.D. Thesis, Cluj-Napoca, 2006.
- Idem, *Imperial Power and Provincial Religion in Roman Dacia. A Short Regard*, în *Bollettino Di Archaeologia Online*, 2010, 10-16.
- Capdetrey, Laurent, Nelis-Clément, Jocelyne, *La circulation de l'information dans les États antiques*, Bordeaux, Ausonius, 2006.
- Carbó García, Juan-Ramón, *Algunos aspectos del Culto Imperial en la Dacia Romana*, în *Notandum*, 8, 2001, 81-94.
- Idem, *Mars Singilis: una divinidad hispánica en una inscripción de Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Dacia Apulensis)*, în *Flor. Ilib.*, 20, 2009, 265-272.
- Idem, *Women and oriental cults in Roman Dacia*, în *SAA*, 18, 2012, 245-279.
- Chalupa, Aleš, *Roman Emperors: Gods, Men, Something Between or an Unnecessary Dilemma?*, în *Religio*, XV, 2, 2007, 257-270.
- Chirilă, E., Gudea, N., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj-Napoca, 1972.
- Idem, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977-1979*, în *AMP*, IV, 1980, 81-103.
- Christescu, Vasile, *Viața economică a Daciei romane. Contribuții la o reconstituire istorică*, Ars Docendi, București, 2004.

- Ciongradi, Carmen, *Ein neuer Altar für Silvanus aus Dacia Porolissensis. Studien über die Arae in Dakien*, ZPE, 157, 2006, 213-224.
- Idem, *Alburnus Maior und die Weihealtäre*, în A. W. Busch, A. Schäfer (eds.), *Römische Weihealtäre im Kontext. Kolloquium Köln*, 2009, Friedberg, 2015, 164-180.
- Idem, *Die Römischen Steindenkmäler aus Alburnus Maior*, Cluj-Napoca, 2009.
- Idem et alii, *Epigraphische weihealtäre aus Florești (Kreis Cluj)*, în EN, XX, 2010, 211-219.
- Clinton, Henry Fynes, *Fasti romani. The Civil and Literary Chronology of Rome and Constantinople*, vol. II, Oxford University Press, 2010.
- Cociș, Sorin et alii, *Area Sacra of "Hăbad" Site*, în Damian Paul (ed.), *Alburnus Maior*, ediția a II-a, Mega House Publishing, Cluj-Napoca, 2010.
- Cooley, Alison, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge University Press, 2012.
- Crăciun, Cristina, Moga, Vasile, *Cercetări de teren și sondaje arheologice*, în Damian, Paul (coord.), *Alburnus Maior*, I, CIMEC, București, 2003, 35-41.
- Crângașu, Mariana, *Atelierele de piatrărie în sud-vestul Daciei romane*, în BCȘȘ, I, 1995, 91-95.
- Cupcea, George, *Officium consularis. The Evidence of Dacia*, în *Transylvanian Review*, 11, 3, 2012, p. 243-254.
- Idem, *Speculatores in Dacia. Missions and Careers*, în AMN, 43-44/I, 2008, p. 263-279.
- Carbó García, Juan-Ramón, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas de difusión, integración y control social e ideológico*, vol.I, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2010.
- Daicoviciu, Constantin, *Contribuții la syncretismul religios în Sarmizegetusa*, în AISC, 1, 1932, 81-88.
- Idem, Protase, Dumitru, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, în AMN, I, 1964, 163-180.
- Idem, Daicoviciu, Hadrian, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1966.
- Daicoviciu, Constantin, *Severus Alexander și provincia Dacia*, în AMN, 3, 1966, p. 161-169.
- Daicoviciu, Hadrian, Dorin Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, în AMN, XVIII, 1981, p. 59-84.
- Daicoviciu, Constantin, Alicu, Dorin, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Editura Sport Turism, București, 1984.
- Damian, Paul, *Alburnus Maior*, vol. I, CIMEC, București, 2003.

- David, Lucia, Mărghitan, Liviu, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, în *AMN*, V, 1968, 111-135.
- Deacy, S., *Athena*, New York, 2008.
- Deininger, J., *Von der Republik zur Monarchie. Die Ursprünge der Herrschertitulatur des Prinzipats*, în *ANRW*, I. 1., 1972, 982-997.
- Delgado, José, *El culto a Júpiter, Juno y Minerva entre las élites béticas durante el alto Imperio Romano*, *Gerión* 11, 337-363.
- Derks, T., *The Ritual of the vow in Gallo-Roman Religion*, în Metzler, J. et alii. (eds.), *Integration in the Early Roman West. The Role of Culture and Ideology*, Luxembourg, 1995, 111-127.
- Dészpa, Mihály Loránd, *Peripherie-Denken. Transformation und Adaptation des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen*, Verlag Franz Steiner, Stuttgart, 2012.
- Dise, Jr., Robert L., *A Reassessment of the Functions of Beneficarii Consularis*, în *The Ancient History Bulletin*, 9/2, 1995, p. 72-85.
- Idem, *The Beneficarii Procuratoris of Celeia and the Development of the Statio Network*, în *ZPE*, 113, 1996, 286-292.
- Idem, *Trajan, the Antonines, and the Governor's Staff*, în *ZPE*, 116, 1997, p. 273-283;
- Idem, *Variation in Roman Administrative Practice: the Assignments of Beneficarii Consularis*, în *ZPE*, 116, 1997, p. 284-299.
- Dorcey, Peter F., *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Brill, Leiden/New York/Köln, 1992.
- Drîmbărean, Matei, Piso, Ioan, *Fulgur conditum*, în *AMN*, XXXVI/I, 1999, 109-110.
- Dumitrache, Iulia, *Données épigraphiques concernant le culte imperial en Mésie Supérieure*, în Dilyana Boteva-Boyanova, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Octavian Bounegru (eds.), *Pax romana: Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römischen Kaiserreichs. Akten der Tagung in Varna und Tulcea, 1-7 September 2008*, Parthenon Verlag, Kaiserslautern, 2012, 57-66.
- Dzino, Danijel, *The Cult of Silvanus: Rethinking Provincial Identities in Roman Dalmatia*, în *VAMZ*, 3, XLV, 2012, 261-279.

- Eck, Werner, *Augustus*, în Anthony A. Barrett (ed.), *Lives of the Caesars*, Blackwell Publishing, 2008, p. 7-37.
- Ertel, Andrea Beverly, *The Life of Severus Alexander*, The University of British Columbia, 1986.
- Étienne, R., *Le Culte imperial dans la Peninsule iberique d'Auguste a Dioclétien*, Paris, 1974.
- Idem, Piso, I., Diaconescu, Al., *Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, în *REA*, XCII, 1990, 3-4, 273-296.
- Idem, *Le forum en bois de Sarmizegetusa (Roumanie)*, în *CRAI*, 1994, 147-164.
- Fenechiu, Carmen, *La notion de numen dans les texts littéraires et épigraphiques*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008.
- Ferenczi, Géza, Ferenczi, István, *Un altare dedico a Giove e a Giunnone*, în *FA*, 16, 1964, 63-99.
- Ferguson, F., *The Religions of the Roman Empire*, London 1970.
- Finály Gábor, *Négy Minerva szobrocška*, în *ArchÉrt* 17, 4, 1897, 356–359.
- Fishwick, Duncan, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, volum II, part 1, Brill, Leiden, 1991.
- Idem, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, volum III, part 1, Brill, Leiden/Boston, 2002.
- Idem, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, volum III, part 3, Brill, Leiden/Boston, 2004.
- Idem, *Numen Augustum*, în *ZPE*, 160, 2007, p. 247-255.
- Fitz, J., *When was Caracalla in Pannonia and Dacia?*, în *Alba Regia*, 6-7, 1966, p. 202-205.
- Frézouls, Edmond, *De la maiestas populi Romani à la majesté impériale*, în Heinz Duchhardt *et alii.* (eds.), *European Monarchy. Its Evolution and Practice from Roman Antiquity to Modern Times*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, p. 17-25.
- Fuchs, M., *Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Imperium Romanum*, Mainz am Rhein, 1987.
- Galinsky, Karl, *Continuity and Change: Religion in the Augustan Semi-Century*, în Rüpke, Jörg (ed.), *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, 2007, 71-82.
- Ghinescu, Irina, *Cultul Nimfelor în Dacia romană*, în *EN*, VIII, 1998, 123-144.

- González Fernández, Julián, *El culto a Augusto vivo y la devotion popular: El origen del culto imperial*, în: *Revista Onoba*, 3, 15-24, 15-24.
- Gradel, Ittai, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford University Press, Oxford.
- Graf, Fritz, *Individual and Common Cult: Epigraphic Reflections*, în Rüpke, Jörg (ed.), *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 115-135.
- Grec, Marius, *Legio V Macedonica (pagini de istorie militară)*, în *Studia Universitatis Petru Maior, Series Historia*, Tîrgu Mureş, 2004, 16-30.
- Gudea, Nicolae, *Porolissum. Res publica municipii Septimii Porolissensium*, Editura Sport Turism, Bucureşti, 1986.
- Idem, *Contribuţii epigrafice la cunoaşterea sistemului vamal din provinciile dacice. Vama de la Porolissum*, în *AMP*, XII, 1988, 175-189.
- Idem, *Porolissum. Cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis*, în *AMP*, XII, 1988, 195-213.
- Idem, *Un complex arheologic daco-roman la marginea de Nord a Imperiului roman. Porolissum. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuţii la cunoaşterea sistemului vamal din provinciile dacice*, vol II, Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca, 1996.
- Idem, *Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1997.
- Idem, *Evreii în provinciile dacice, 106-275 p. Ch.*, în *EN*, IX-X, 1999-2000, 179-208.
- Idem, *Sanctuare şi militari la Porolissum*, în *EN*, 13, 2003, p. 217-242.
- Haensch, Rudolf, *La gestion financière d'une province romaine: les procurateurs entre residences fixes et voyages d'inspection*, în Laurent Capdetrey, Jocelyne Nelis-Clément (eds.), *La circulation de l'information dans les états antiques*, De Boccard, Paris, 2006, p. 161-176.
- Idem, *Inscriptions as Source of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times*, în Rüpke, Jörg (ed.), *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, 2007, 176-187.
- Häußler, Ralph, Dészpa, Mihály Loránd, *Peripherie-Denken. Transformation und Adaptation des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen*, Verlag Franz Steiner, Stuttgart, 2012, în *Bonner Jahrbucher*, 212, 2012, 481-484.
- Hekster, Olivier J., *Fighting for Rome: The Emperor as a Military Leader*, în: Lukas de Blois, Elio Lo Cascio (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476): Economic, Social,*

Political, Religious, and Cultural Aspects, Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire, Capri, March 29 – April 2, 2005, 91-106.

Helgeland, John, *Roman Army Religion*, în *ANRW*, II. 16. 2, 1978, p. 1470-1505.

Henzen, Wilhelm, *Acta Fratrum Arvalium*, Berolini, 1874.

Hersch, Karen K., *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge, 2010.

Holliday, Peter, *Roman Art and the State*, în Borg, Barbara (ed.), *A Companion to Roman Art*, Wiley-Blackwell, 2015, 195-213.

Hornum, Michael B., *Nemesis, the Roman State, and the Games*, Brill, Leiden, 1993.

Horster, Marietta, *Urban Infrastructure and Evergetism outside the City of Rome*, în Bruun, Christer, Edmondson, Jonathan (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University Press, 2015, 515-536.

Højte, Jakob Munk, *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*, Aarhus University Press, 2005.

Husar, Adrian, *Din istoria Daciei romane. I. Structuri de civilizație*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.

Huther, Siegbert, *Der römische Weihebezirk von Osterburken III. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2014.

Isac, Dan, *Deus Aeternus în provincial Dacia*, în *Apulum*, 9, 1971, p. 537-546.

Idem, *Monumente votive din Banat*, în *Banatica*, 1, 1971, 111-121.

Idem, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Iuppiter "Verospi"*, în *AMN*, 11, 1974, 61-79.

Idem, *Vicus Samum - eine statio der Beneficiarier an der nordlichen Grenze Dakiens. Der römische Weihebezirk von Osterburken II. Forschungen und Berichte zu Vorund Frühgeschichte in Baden-Wurttemberg*, Stuttgart, 1994.

Idem, *Castrele de cohortă și ală de la Gilău*, Zalău, 1997.

Idem, *Castrul roman de la Samum-Cășeu*, vol I, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2003.

Iambor, P., Matei, Șt., *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec. IX-XIV)*, în *AMN*, XVI, 1979, p. 599-610.

Keppie, Lawrence, *Understanding Roman Inscriptions*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001.

- Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt, 1996.
- Kindt, J., *Polis Religion – A Critical Appreciation*, în *Kernos* 22, 2009, 9-34.
- Kousser, Rachel, *Adapting Greek Art*, în Borg, Barbara (ed.), *A Companion to Roman Art*, Wiley-Blackwell, 2015, 114-129.
- Le Goff, J., *Documento/monumento*, în *Enciclopedia Einaudi*, V, Torino, 1978, 38-48.
- Liertz, U. M., *Kult und Kaiser. Studien zu Kaiserkult und Kaiserverehrung in den germanischen Provinzen und in Gallia Belgica zur römischen Kaiserzeit*, Rome, 1998.
- Lloris, Francisco, *Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions*, în Bruun, Christer, Edmondson, Jonathan (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University Press, 2015, 89-110.
- Long, Charolte, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden, 1987.
- Lurker, M., *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, London, 1987.
- Macrea, Mihail, *Cultul lui Sabazios la Apulum și în Dacia*, în *Apulum*, 4, 1961, 61-84.
- Idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1965.
- Mancini, G., *Un frammento di tavola Arvalica*, în: *BCAR*, 55-56, 275-280.
- Marinescu, Lucia et alii, *Șantierul arheologic Micia (Vețel, Jud. Hunedoara)*, în *Cercetări arheologice*, III, 1979, 105-128.
- Idem, Pop, C., *Statuete antropomorfe de bronz din Dacia*, București, 2000.
- Matei-Popescu, Florian, *Despre originea negustorilor din provincia Dacia pe baza analizei surselor epigrafice. Stadiul problemei*, în *BHAUT*, VIII, 2007, 235-246.
- Mihăilescu – Bîrlița, Lucrețiu, *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006.
- Mihăilă, Carmen, *Dedicenții reliefurilor votive din Dacia*, în Mihai Bărbulescu (ed.), *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2005, p. 318-325.
- Mirković, M., *Sirmium et l'armée romaine*, în *Arheloški vestnik*, 41, 1990, 631-642.
- Mitrofan, I., *Villae rusticae în Dacia Superioară (I)*, în *AMN*, X, 1973, 127-150.
- Idem, *Vestigii din Napoca romană*, în *AMN*, XIII, 1976, 197-203.

- Mitru, Nicolae, *Cultul imperial în Dacia romană în sec. al II-lea și al III-lea*, în *StCl*, 23, 7-8, 1971, 561-570.
- Moga, Vasile, *Un nou monument de la Apulum reprezentând pe Iuppiter Tronans*, în *AMN*, XI, 1974, 81-83.
- Idem, *Un nou monument epigrafic dedicate lui I.O.M. (Contribuții la problema răspândirii cultului lui Iupiter la Apulum)*, în *Apulum*, XIV, 1976, 119-130.
- Idem, *Sur la religion gréco-romaine, telle qu'elle se reflète dans la sculpture d'Apulum*, în *AMN*, XX, 1983, 383-390.
- Idem, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Dacia, Cluj-Napoca, 1985.
- Moralee, Jason, *"For Salvation's Sake". Provincial Loyalty, Personal Religion, and Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East*, Routledge, London/New York, 2004.
- Mueller, Hans-Friederich 2002, *Roman Religion in Valerius Maximus*, London and New York, 2002.
- Müller, H., Schwalghofer, B., Benea, D., Piso, I., Diaconescu, Al., *Marbles in the Roman Province of Dacia*, în *Archéomatériaux. Marbles et autres roches. Actes de la IV-ème Conférence Internationale*, Bordeaux, 1995/1999, 131-140.
- Munteanu, Claudiu, *Indicii privind transportul pietrei de carieră pe căile navigabile din provinciile renane și dunărene*, în *Pontica*, 43, 2011, 129-140.
- Nelis-Clément, Jocelyne, *Le monde des dieux chez les bénéficiaires*, în Egon Schallmayer *et alii* (eds.) *Der römische Weihebezirk von Osterburken*, Stuttgart, 1994, 251-260.
- Idem, *Les bénéficiaires: militaires et administrateurs au service de l'Empire*, De Boccard, Paris, 2000.
- Nemeti, Sorin, Nemeti, Irina, *Iupiter Depulsor in Dacia*, în *AMN*, 39-40/I, (2002-2003) 2004, 241-246.
- Nemeti, Sorin, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005.
- Idem, *Dialoguri păgâne. Formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2012.
- Idem, *Vota pro salute Imperatoris in Dacia*, în *C&C*, 10, 2015, 251-162.

- Nicolae, Maria-Corina, *The Capitoline Triad in Roman Dacia*, în *Peuce S.N*, IX, 2011, p. 291-304.
- Nock, A. D., *Studies in the Graeco-Roman Beliefs of the Empire*, în *The Journal of Hellenic Studies*, 45, 1, 1925, p. 84-101.
- Nongbri, Brent, *Dislodging "Embedded" Religion: A Brief Note on a Scholarly Trope*, în *Numen*, 55, 2008, 440-460.
- Onofrei, Andrei, *The Jews in Roman Dacia. A Review of the Epigraphic and Archaeological Data*, în *EN*, XXIV, 2014, p. 221-236.
- Opreanu, Coriolan, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul III*, în *AMN*, 31/I, 1994, p. 69-78.
- Idem, *Recently discovered marble statuette of Nemesis at Napoca" (Dacia)*, în Vassiliki Gaggadis-Robin et alii, *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain*, Arles et Aix-en-Provence, 2007, p. 271-275.
- Orstein József, *A szamosujvári Athene szobrocskája*, în *ArchÉrt* 12, 4, 1892, 348–349.
- Ota, Radu, *Iupiter fulminans în iconografia religioasă apulensă*, în *Pontica* 40, 2007, 255–267.
- Idem, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Editura Altip, Alba Iulia, 2012.
- Idem, *From Beauty to Wisdom: votive statues of Venus, Minerva and an unidentified Goddess from Apulum*, în Piso, Ioan, Rusu-Bolindeț, Viorica, Varga, Rada, Mustață, Silvia, Beu-Dachin, Eugenia, Ruscu, Ligia (eds.), *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj-Napoca, 2012, 159–166.
- Idem, Szabó, Csaba, *Cultul lui Cybele – Magna Mater în Dacia romană*, în *Apulum: Series archaeologica et anthropologica*, 52, 2015, 227-244.
- Ott, Joachim, *Die Beneficiarier. Untersuchungen zu ihrer Stellung Innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Historia, Stuttgart, 1995.
- Parker, Robert, *Public and Private*, în: Rubina Raja, Jörg Rüpke (eds.), *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Wiley – Blackwell, Oxford, 71-80.

Pastor, S., *The Divinities of the World of the Amphitheater in the Balkan-Danubian Provinces: Archaeological, Epigraphic and Iconographic Evidences of the Cult of Nemesis*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 62, 2011, p. 83-98.

Pancieră, Silvio, *What is an Inscription? Problems of Definition and Identity of an Historical Source*, în *ZPE*, 183, 2012, 1-10.

Pescaru, Adriana et alii, *Forme de habitat în punctul Hăbad*, în Damian, Paul (coord.), *Alburnus Maior*, I, CIMEC, București, 2003, 123-130.

Petculescu, Liviu et alii, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice din 1978-1979 în castrul Micia, Com. Veșel, Jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, IV, 1981, 70-75.

Idem, *Săpăturile arheologice din castrul Micia (Com. Veșel), Jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, V, 1982, 73-76.

Idem, *Săpăturile arheologice din castrul Micia*, în *Cercetări arheologice*, VII, 1984, 117-119.

Idem, *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia (Com. Veșel, Jud. Hunedoara), în campania 1983*, în *Cercetări arheologice*, VIII, 1986, 59-62.

Petolescu, C. C., *Un altar dedicat lui Jupiter Optimus Maximus*, în *BMI*, 42, 2, 1973, 27-32.

Idem, *Note epigrafice (seria a II-a)*, în *SCIVA*, 25, 4, 1974, 595-604.

Idem, *Relieful votiv în Oltenia romană*, în *CAMNI*, 2, 1976, 287-304.

Idem, *Dacia. Un mileniu de istorie*, Editura Academiei Române, București, 2010.

Petrikovits, von H., *Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des römischen Reiches*, în *Actes du VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine (Constantza 1977)*, București-Paris, 1979.

Pilipović, Sanja, *Agriculture and Worship. A Contribution to the Study of Daily Life in Roman Singidunum and its Environs*, în *Balcanica*, XLVI, 2015, 41-59.

Piso, Ioan, *Epigraphica*, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, 250-265.

Idem, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993.

Idem, *Eine Votivinschrift aus Caransebeș*, *EN*, 5, 1995, 83-86.

Idem, Diaconescu, Al., *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *AMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, 161-183.

Idem, *Il Capitolium, l'Epulum Iovis e le Dies Iovis nella Dacia Romana*, în Zerbini, Livio (ed.), *Roma e le province del Danubio*, Roma, 2010, 269-278.

- Pop, Constantin, *Iuppiter from Potaissa*, în *AMN* 3, 1966, 465–466.
- Pop, Constantin, *O aplică reprezentând pe Iuppiter*, în *Marisia* 9, 1979, 645–646.
- Pop, Gheorghe, *O statueta de bronz a zeiței Minerva*, în *RMM* 1, 1978, 72–73.
- Popa, Alexandru; Berciu, Ion, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Brill, Leiden, 1978.
- Popescu, Mihai, *La religion dans l'armée romaine de la Dacie*, București, 2004.
- Pribac, Sorin, *Lares et Penates în Dacia romană*, în *Sargetia*, XXX, 2001-2002, 201-207.
- Radu, D., *Matériaux épigraphique de Musée régional d'Alba Iulia, Apulum*, 4, 1961, 15-22.
- Raepsaet-Charlier, Marie-Thérèse, *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies*, De Boccard, 1993.
- Rankov, Boris, *The Beneficarii Consularis in the Western Provinces of the Roman Empire*, Oxford, 1986.
- Idem, *The Governor's Men: the Officium Consularis in Provincial Administration*, în A. Goldsworthy, I. Haynes (eds.), *The Roman Army as a Community. Journal of Roman Archaeology supplementary series 34*, Portsmouth, Rhode Island, 1997, p. 15-34.
- Richardson, L, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press, 1992.
- Revell, Louise, *Romanization*, în Ulrich, Roger, Quenemoen, Caroline (eds.), *A Companion to Roman Architecture*, Wiley-Blackwell, 2014, 381-398.
- Rives, J. B., *Religion and Authority in Roman Carthage from Augustus to Constantine*, Oxford, 1995.
- Rizakis, Athanasios, *Urban Elites in the Roman East: Enhancing Regional Positions and Social Superiority*, în Rüpke, Jörg (ed.), *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, 2007, 317-330.
- Rusu, Adriana, *Marcus Staius Priscus la Germisara*, în: *Sargetia*, 21-24, 1988-1991, 653-655.
- Rusu-Bolindeț, Viorica et alii., *Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum. O redescoperire a patrimoniului*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011.
- Rusu-Pescaru, A., Alicu, D., *Templele romane din Dacia*, vol. I, Acta Musei Devensis, 2000.
- Russu, I.I., *Materiale epigrafice în muzeul Raionului Dej*, în *ActMuz*, II, 1956.
- Idem, *Volkanus Augustus în Dacia*, în *StComSibiu*, 13, 1967, 165-173.

- Idem, *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*, în *AMN*, VI, 1969, 167-186.
- Idem, *Veterani et cives romani Micienses*, în *SCIVA*, XXXI, 3, 1980, 445-454.
- Rüpke, Jörg, *Communicating with the gods*, în Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (eds.) *A Companion to the Roman Republic*, Wiley-Blackwell, 2006, 215-235.
- Idem, *Religion of the Romans*, Polity Press, Cambridge, 2007.
- Idem, *Dedications Accompanied by Inscriptions in the Roman Empire: Functions, Intentions, Modes of Communication*, în John Bodel, Mika Kajava (eds.), *Religious Dedications in the Greco-Roman World. Distribution, Typology, Use*, Institutum Romanum Finlandiae, Roma, 2009, p. 31-41.
- Idem, *Lived Ancient Religion: Questioning ‘Cults’ and ‘Polis Religion’*, în *Mythos*, 5, 2012, p. 191–204.
- Idem, *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, 2013.
- Idem, Rubina Raja, *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Wiley-Blackwell, 2015.
- Sabin, Philip et alii., *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. Rome from the late Republic to the Late Empire*, vol. II, Cambridge University Press, Edinburg/New York, 2008.
- Salway, Peter, *The Frontier of Roman Britain*, Cambridge University Press, 1965.
- Sanie, Silviu, *Culte orientale în Dacia romană. Cultele siriene și palmiriene*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.
- Schallmayer, Egon, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiari-Inschriften des Römischen Reiches*, Konrad Theiss Verlag, 1991.
- Idem, *Der römische Weihebezirk von Osterburken II. Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen*, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 1994.
- Sommer, Sebastian, *The Military vici in Roman Britain. Aspects of their Origin, their Location and Layout, Administration, Function and End*, BAR BS 129, 1984.
- Southern, Pat, *The Roman Army. A Social and Institutional History*, ABC CLIO, California/Colorado/England, 2006.
- Syme, R., *Imperator Caesar: A Study in Nomenclature*, *Historia*, 7, 1958, 172-188.

- Szabó, Csaba, *Notes on a New Salariarius from Apulum*, în *Apulum*, LI, 2014, 533-544.
- Idem, *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacralized Spaces in the Settlements of Apulum*, în *ReDiva*, III, 2015, 123-160.
- Ștefănescu-Onițiu, Atalia, *Religia militarilor din trupele auxiliare din Dacia Porolissensis*, în *AMP*, 36, 2004, 271-278.
- Idem, *The religion of the soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I)*, în Mușeteanu, Crișan, Bărbulescu, Mihai, Benea, Doina (coord.), *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, 2005, 501-509.
- Idem, *Politica religioasă imperială în timpul împăraților Traian și Hadrian și religia militarilor din Dacia romană*, în Teodor, Eugen, Țentea, Ovidiu (coord.), *Dacia Augusti Provincia: crearea provinciei*, București, 2006, 305-310.
- Idem, *Religia militarilor din Dacia romană*, Excelsior Art, Timișoara, 2009.
- Idem, *Inscripțiile militare din Dacia romană. Între artă, religie și ideologie*, în *CICCRE*, II, 2013, 848-860.
- Tamba, Dumitru Gheorghe, *Porolissum. Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008.
- Taylor, Lily Ross, *The Divinity of the Roman Emperor*, Porcupine Press, Philadelphia.
- Téglás Gábor, *Jupiter és Juno szoborcsoportról*, în *ArchÉrt* 10, 4, 1890, 360–362.
- Timofan, Anca, *O paralelă între coloanele dedicate lui Iupiter în Dacia și cele descoperite în provinciile vestice*, în *Sargetia*, XXXI, 2003, 289-302.
- Idem, Oța, Radu, *Capul unei statuete de cult aparținând lui Iupiter Tronans descoperit la Apulum*, în *Pontica*, 43, 2010, p. 251-266.
- Tudor 1941-1944, Tudor, Dumitru, *Monuments de pierre de la collection Cezar Bolliac au Musée National des Antiquités de Bucaresti*, *Dacia*, 9-10, 407-425.
- Idem, *Jupiter Zbelsurdos la Drobeta*, în *RIR*, 17, 1947, 70-79.
- Idem, *Comunicări epigrafice IV*, în *SCIVA* 17, 3, 1966, 593-604.
- Idem, *Comunicări epigrafice VII*, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, 125-136.
- Idem, *Zei Sabazios și Zbelsurdos la Drobeta*, în *Pontica*, 10, 1977, 117-125.
- Turcan, Robert, *Le culte impérial au IIIe siècle*, în *ANRW*, II/16. 2, 1978, p. 997-1084.
- Turcan, Robert, *Culte orientale în lumea romană*, Editura Enciclopedică, București, 1998.

- Tutilă Bărbat, Oana, *Artefacte votive din piatră din Oltenia romană – între producție locală și import*, în *Collegium Mediense*, II, *Comunicări Științifice*, XI, 2012, 7-15.
- Țeposu-Marinescu, Lucia, *L'atelier de Micia*, în *Sargetia*, XIV, 1979, 155-163.
- Idem, Bărbulescu, Mihai, *Jupiter de la Potaissa. Contribuții la iconografia ioviană în Dacia*, în Alicu, Dorin, Bajusz István, Ardevan, Radu, Bărbulescu, Mihai (eds.), *Civilizația romană în Dacia*, 1997, 138–156.
- Salvo, Davide, s.v. *Maiestas*, în Roger S. Bagnall *et alii*, *The Encyclopedia of Ancient History*, Blackwell Publishing, 2013, p. 4236-4238.
- Van Andringa, William, *M. Tullius...aedem Fortunae August(ae) solo et peq(unia) sua. Private foundation and public cult in a Roman colony*, în: C. Ando, J. Rüpke (eds.), *Public and private in Ancient Mediterranean law and religion*, University of Erfurt, 3-5 July, 2013, Erfurt, 99-113.
- Vandevoorde, Lindsey, *Augustales and Decuriones. Sixteen Inscriptions from Narbonese Gaul*, în *Latomus*, 71, 2012, p. 415-419.
- Vittinghoff, Fr., *Die Entstehung von städtischen Gemeinden in der Nachbarschaft römischer Legionslager. Ein Vergleich Leóns mit den Entwicklungslinien im Imperium Romanum*, în *Legio VII Gemina*, León, 1970.
- Wilson, Roger, *The Western Roman Provinces*, în Borg, Barbara (ed.), *A Companion to Roman Art*, Wiley-Blackwell, 2015, 496-530.
- Wollmann, Volker, Lipovan, I., *Monumente epigrafice și sculptural din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (II)*, în *Potaissa*, III, 1982, 89-105.
- Idem, *Un lucus la Alburnus Maior*, în *AIIA*, XXVII, 1985-1986, 253-296.
- Woolf, Greg, *Polis-Religion and Its Alternatives in the Roman Provinces*, în Cancik, Hubert, Rüpke, Jörg (eds.), *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1997, 71-84.
- Idem, *Representation as cult: the case of the Jupiter columns*, în Spickermann, W., Cancik, H., Rüpke, J. (eds.), *Religion in den germanischen Provinzen Roms*, Mohr Siebeck, 2001, 117-134.
- Idem, *Ritual and the Individual in Roman Religion*, în Rüpke, Jörg (ed.), *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, 2013, 136-162.
- Zăgreanu, Radu Iustinian, *Votive Statue Bases and Votive Altars from Porolissum*, în *AMN*, 53/I, 2016, 203-248.

Zugravu, Nelu, *Les formules ex visu et ex iussu dans l'épigraphie de la Dacie romaine*, SAA, III-IV, 1996-1997, p. 127-140.

Idem, *Curs de istoria religiei romane*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2001.